

MENEKÜLTEK, MIGRÁNSOK, ÚJ HAZÁT KERESŐK

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 25.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

Menekültek, migránsok, új hazát keresők

SZERKESZTETTE:

PAPP KLÁRA és KEREPESZKI RÓBERT

DEBRECEN, 2016

KIADJA A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE

A borítót tervezte:

GYARMATI IMRE
grafikus

A kötetet lektorálta:

OROSZ ISTVÁN
akadémikus, professor emeritus, DE

KAISER FERENC
egyetemi docens, Nemzeti Közsolgálati Egyetem

Technikai szerkesztő:

H. BALÁZS ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

a Debreceni Egyetem,
a DE Nemzetközi Inter-regionális Társadalomtörténeti és
Néprajzi Kutatási Központja,
a DE Nemzetközi Migrációkutató Központja

ISSN 2060-9213
ISBN 978-963-473-942-5

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
СЕРГЕЙ ВАСИЛЬЕВИЧ ШУРИГИН: Трудовая иммиграция в Россию в контексте национальной безопасности: внешний вызов	11
SZERGEJ VASZILJEVICS SURIGIN: A munkavállalói bevándorlás Oroszországba a nemzetbiztonság kontextusában: külső kihívás	29

A MIGRÁCIÓ TÖRTÉNETI ASPEKTUSAI

BOZZAY RÉKA: Tanulási célú migráció. Debreceni diákok kora újkori peregrinációja nyugat-európai egyetemeken (1588–1795)	47
PUSZTAI GÁBOR: Migráció Hollandia „Arany Évszázadában”. Flamandok, zsidók, hugenották és magyarok	65
GELLÉN JÓZSEF: A tengerentúlra irányuló európai kivándorlás általános vonásai a 19–20. század fordulóján	93
BARTA RÓBERT: Emery Reves – Egy sikeres magyar emigráns	117
PALLAI LÁSZLÓ: „Valahol Európában.” Népeségátrendeződés Közép- és Kelet-Európában a második világháború korában	135
BÍRÓ-LUKOVICS ANIKÓ: Az államilag propagált migráció mint a nemzetállamiság kiépítésének eszköze Csehszlovákiában 1945 után ...	151

A MIGRÁCIÓ JELENKORI KIHÍVÁSAI

LAJOS VERONIKA: Migránsvilágok, jótékonykodás és gyakorlati alkalmazása. Lehetséges kulcskérdések a kortárs migrációs folyamatok kutatásában	175
--	-----

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN: A globális migráció társadalomföldrajzi háttere	191
VETŐ GÁBOR: A Közös Európai Menekültügyi Rendszer elvei	207
TÓTH-MATOLCSI LÁSZLÓ: Az oktatás mint integrációs eszköz hatékonysága. Első és második generációs bevándorló gyerekek tanulmányi eredményessége alapján	219
DAJNOKI KRISZTINA – KÖMÍVES PÉTER MIKLÓS: Migránsok integrációja a munkaerőpiacon és az oktatás világában – lehetőségek és kérdések	231
PIEROG ANITA – SZABADOS GYÖRGY NORBERT: Migránsok, civilek, szervezeti lehetőségek – civil szervezetek a migránsokért, a migránsok által	253
A KÖTET SZERZŐI	265

LAJOS VERONIKA

**MIGRÁNSVILÁGOK, JÓTÉKONYKODÁS
ÉS GYAKORLATI ALKALMAZÁSA.
LEHETSÉGES KULCSKÉRDÉSEK A KORTÁRS
MIGRÁCIÓS FOLYAMATOK KUTATÁSÁBAN**

„Először azt gondoltam, hogy megváltjuk a világot, de most már inkább kérnünk kell az adományokat, és az embereket is nehezebb megmozgatni, hiszen nincs a krízis az orrunk előtt.” – számol be a SEM (Segítünk Együtt a Menekülteknek) csoportban tevékenykedő Luca a segítségnyújtás 2015 nyara óta megváltozott helyzetéről. „Nagyjából 20 rendszeres adományozónk van, és 40–50 önkéntesünk. Igaz, most leginkább külföldön vagyunk jelen, például Athénban, ami egy sokkal költségesebb műfaj. Kevesen tudnak annyi napra elszabadulni a munkahelyről, hogy érdemes legyen kiutazni Athénba” – olvashatjuk tovább szavait *A Keletitől számolom a második születésnapom* című cikkben,¹ ízelítőként arról, mi is az utóélete a tavaly nyári „önkéntességi láznak”.

2015-ben „A migráció problémája az egész országot elkezdte foglalkoztatni a hazánkat ért menekülthullám következtében, aminek hatására úgy gondoltuk, az [Debreceni] egyetemen is szükségszerű foglalkoznunk a témával. A migrációról történetileg és a maga konkrétságában, a közelmúlt eseményeinek tükrében is szó lesz a konferencián, amivel segítséget szeretnénk nyújtani a jelenség értelmezésében”.² – foglalta össze a 2015. november 26-án Debrecenben megrendezett *Menekültek, migránsok, új hazát keresők* című konferencia célkitűzéseit a rendezvény egyik szervezője, *Papp Klára*, a DE Bölcsészettudományi Kar dékánja.

A konferenciának a kortárs migrációs folyamatok megértésére és kontextusban történő értelmezésére törekvő céljával összhangban a továbbiakban pontosan a 2015-ös ún. menekültválság apropóján három jelenségről kívánok „hangosan gondolkodni”. Azaz tanulmányomban az alábbi témakörökhöz kapcsolódóan vázolok fel néhány lehetséges kulcskérdést:

¹ <http://abcug.hu/keletitol-szamolom-masodik-szuletesnapom/> Megjelenés: 2016. február 26. (2016. február 27.)

² <http://www.unideb.hu/portal/en/node/17089> (2015. november 23.)

1. a kortárs migránsvilágok természete és ennek kutatása (a transznacionalizmus és a módszertani nacionalizmus, az anyagi fordulat és a migrációkutatás összefüggése, az online és offline világok komplex együttese); 2. a jótékonykodás; és 3. a társadalomtudományi tudás gyakorlati alkalmazásának ügye, például a társadalmi konfliktusok kezelésében.

KORTÁRS MIGRÁN SVILÁGOK – TRANSZNACIONALIZMUS ÉS MÓDSZERTANI NACIONALIZMUS

A továbbiakban a kortárs migránsvilágok természetéhez és az ennek kutatásához kapcsolódó felvetések következnek. Vitathatatlan, hogy a 21. század elején az emberek világról szerzett tapasztalata sokszínű, többretegű és számtalan földrajzi helyszínhez, virtuális lokalitáshoz kötődik. Napjainkban már az is szinte közhelyszerű kijelentés, hogy ezek a komplex tapasztalatok társadalomtudományi megközelítésben egyrészt az alapvető ismeretelméleti kérdések és az olyan hagyományos fogalmak következetes újragondolásával érthetők meg, mint például a kultúra és az identitás, másrészt új módszertani és fogalmi eszköztár kialakításával.

A transznacionalizmus kifejezés sokak számára ismerős lehet. A migrációkutatásban a fogalmat Nina Glick Schiller, Linda Basch és Cristina Blanc-Szanton *Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration* című 1992-ben megjelent könyve alapján „olyan folyamatokként” definiálják, „amelyek segítségével a bevándorlók társadalmi kötelékeket építenek ki a kibocsátó és a befogadó országok között”.³ A transznacionális társadalmi tér a területiségtől független, egyidejűleg érvényben lévő, eltérő kulturális kötődések szociokulturális színterét jelöli. A szereplők lakhelye, a különböző társadalmi folyamatokban és interakciókban való részvétel helyszíne, életük valós földrajzi lokalitása nem egyezik meg kulturális és/vagy társadalmi azonosulásuk közegével, az identifikáció helyével.⁴

³ Nina Glick Schiller, Linda Basch és Cristina Blanc-Szanton: *Transnationalism. A New Analytic Framework for Understanding Migration*. New York, 1992. 1–24.

⁴ Nagyon érdekes, hogy a transznacionalizmus logikájának – vagyis annak, hogy a transznacionális társadalmi terekben élők kilépnek a „konténertársadalom” keretei közül – ellentmondanak a Kárpát-medencéből érkező határon túli magyar migránsok narratívái, amelyek nacionalista és etnikai fundamentalista jegyeket hordoznak. Az egész kérdésről bővebben lásd Feischmidt Margit és Zakariás Ildikó: Migráció és etnicitás. A mobilitás formái és politikái nemzeti és transznacionális térben. In: *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom*. Szerk. Feischmidt Margit. Bp., 2010. 152–169.

A kortárs migrációs folyamatok transznacionális jellegének felismerése a tapasztalati valóság társadalomtudományi megfigyeléséhez új módszer kialakítását tette szükségessé. A migrációkutatásban az 1980-as évektől vált bevett gyakorlattá az, hogy a szakemberek a vándorlási folyamat mindkét végpontján, a kiindulás helyszínén és a célállomáson is egyaránt végeznek etnográfiai terepmunkát, amelynek során a tudományos megismerés a befogadó és a kibocsátó társadalomban szerzett „ottlét” vagy „ott tartózkodás” tapasztalatára, illetve gyakorlatára (*practice of 'being there'*) alapoz.⁵

Egyet kell értenünk Melegh Attilának a 2015. november 16-án az MTA Székházában elhangzott előadásában mondottakkal,⁶ miszerint leegyszerűsítő és redukcionista lehet az a szemlélet, ami nincs tekintettel arra, hogy a migráció kortárs világunkban a globális és a lokális közötti dinamikus viszony, valamint a történetileg meghatározott világméretű egyenlőtlenség függvényében alakul. Azaz a vándorlás tipikusan olyan szociokulturális jelenség, amit nem lehet nemzeti szemszögből a maga komplexitásában megérteni és elemezni, aminek kutatásában szükségszerű hátrahagyni a módszertani nacionalizmust, illetve – Melegh szavaival élve – a módszertani európaizmust is.⁷

A modern társadalomtudományok az 1990-es évektől megerősödő világméretű változások hatására és a tudományos gyakorlatot középpontba állító reflexió következtében az utóbbi évtizedekben azzal szembesültek, hogy a nemzeti szemléletmód kritika nélkül képezi a tudományos gondol-

⁵ Ulf Hannerz: *Transnational Research*. In: *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Szerk. Bernard, H. Russell, Altamira Press, 1998. 240. és Uő.: *Being there... and there... and there! Reflections on Multi-Sited Ethnography*. = *Ethnography*2003, 4:2. sz. 2002. Az antropológiai migrációkutatásról tudománytörténeti összefoglaló magyarul: Prónai Csaba: *Migráció és kulturális antropológia*. Tudománytörténeti összefoglaló. In: *Tér és Terep I. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből*. Szerk. Kovács Nóra és Szarka László, Bp., 2002. 347–366.

⁶ A *Globális migrációs folyamatok és Magyarország – Kihívások és válaszok* című konferenciát 2015. november 16–17-én a MTA TKKI rendezte. Melegh Attila előadása (Melegh, 2015) az első napon, a Plenáris nap 2. szekciójában hangzott el. Internetes elérhetőség: <https://www.youtube.com/watch?v=-R5cecmes7o> – 1.00 és 30.00 perc között.

⁷ Ez utóbbi arra vonatkozik, hogy Európában hajlamosak vagyunk az Európát érintő változásokat és kihívásokat Európa-centrikus megközelítésben szemlélni, miközben nem szentelünk kellő figyelmet a világ többi táján történeteknek és azok hatásának, illetve azok összefüggésének az európai színtérrel. Például a migráció esetében Európára fókuszálunk, mintha a „migráció Európában történne csak” (vö. Melegh, 2015).

ködés alapját, vagyis a nemzeti klasszifikációs elv tudományos praxisként működik.⁸ Ennek létezésére a kétezres évek elején először Andreas Wimmer és Nina Glick-Schiller kulturális antropológusok hívták fel a figyelmet *Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences* című (2002) cikkükben.⁹

A metodológiai vagy módszertani nacionalizmusnak (*methodological nationalism*) nevezett ismeretelméleti kiindulópontot jellemző elképzelések időben nem vezetnek túlságosan messzire, mindössze a két világháború közötti időszakig.¹⁰ A módszertani nacionalizmus annak felismerése, hogy a társadalmat és a kultúrát vizsgáló modern diszciplínák adatként kezelik azt a feltételezést, miszerint a nemzet, illetve a társadalmi csoport, a hely vagy terület és a kultúra összetartozik. Továbbá természetesnek veszik, hogy a nemzetalapú társadalom kulturálisan homogén és nemzeti szempontból integrált.¹¹ A nemzet belső kulturális diverzitását háttérbe szorító gyakorlatok, a kulturális különbségek eltörlésére, tagadására és homogenizálására irányuló törekvések azonban nemzetenként eltérőek, ahogyan annak meghatározása is, hogy milyen csoportokat tekintenek nemzetben kívülinek és hogyan bélyegzik meg a kulturális idegenséget. A kultúra territorializációját, vagyis területi egységként történő felfogását megalapozta az a napjainkig Európa-szerte jelentős mértékben intézményesült gyakorlat, amely előírja az állam, a nemzet és a terület egybeírásának normáját.¹² A

⁸ Zombory Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után.* Bp., 2011.

⁹ Andreas Wimmer és Nina Glick-Schiller: *Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences.* = *Global Networks* 2.4 (2002) 301–334. <http://www.sociologyofeurope.unifi.it/upload/sub/documenti/Wimmer-Glick-Schiller-methodological-nationalism.pdf> (2015. december 3.)

¹⁰ Wimmer és Glick-Schiller a módszertani nacionalizmus három módozatát különbözteti meg: 1. mellőzés: a nemzeti elvek és a nacionalizmus jelentőségének mellőzése a saját nemzet kutatása esetén, 2. természetessé tétel: a nemzeti alapon szerveződő társadalmat a tudományos kutatás természetes egységének tekintették, 3. területi lehatárolás: az államhatárokon kívül és belül végbemenő folyamatok eltávolítása egymástól. Lásd részletesen: Wimmer és Glick-Schiller, 2002, magyarul: Andreas Wimmer és Nina Glick-Schiller, *Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok.* = *Magyar Kisebbség*, 9. évf. 2005. 3–4. (36–37.) sz. 164–210 – http://epa.oszk.hu/02100/02169/00029/pdf/2005_3-4_12_164-210_wimmer.pdf (2015. december 3.)

¹¹ Wimmer és Glick-Schiller, 2005. 185.

¹² Zombory, 2011.

módszertani nacionalizmus létezésének felismerése a modern társadalomtudományos gondolkodásmód és gyakorlat ismeretelméleti alapjait érintő kritika és önreflexív kutatói tekintet létrejöttének köszönhető.

KORTÁRS MIGRÁNSVILÁGOK – ANYAGI FORDULAT (*MATERIAL TURN*) ÉS ONLINE–OFFLINE SZÍNTEREK

Nem újszerű kijelentés, hogy a posztmodern megkérdőjelezte a világot hierarchikus bináris oppozíciókba – mint pl. a kultúra és természet, szavak és tárgyak, ész és test – rendező modern gondolkodásmód ismeretelméleti alapjait, annak következményével együtt. Az 1980–90-es években tapasztalható különböző típusú „fordulatok” voltak azok a változások, amelyek az oppozíciók korábban háttérbe szorult elemeit – a természet, a tárgyak, a test, stb. – a társadalomtudományi kutatások fókuszába emelték. Ez volt az az időszak, amikor az anyagikultúra-kutatásnak a dolgokat – vagyis a tárgyak tágan értelmezett fogalmát, beleértve a természeti környezetet, a tájat is – immáron aktív ágensként, cselekvőképességgel rendelkező, valódi társadalmi szereplőként tekintő új irányzata megjelent.

A transznacionalizmus fogalma mellett a társadalomtudományok „anyagi fordulata” (*material turn*) volt az, ami újabb és újabb irányokba terelte a migrációkutatást. Az „anyagi fordulat” egyrészt azt állítja, hogy a személyek és dolgok nem egymástól független létezők, hanem közöttük állandó kölcsönhatás van. Másrészt azt, hogy a tárgyak és dolgok a bennük hordozott, illetve nekik tulajdonított értékeknek köszönhetően önazonosságot teremthetnek, egyaránt befolyásolhatják az azonosulás és ön-megkülönböztetés folyamatát és társadalmi praxisát. Ebben az értelmezésben a tárgyak értékét a szakember számára is leginkább a belőlük kiolvasható jelentés adja és nem autentikusságuk, etnikus voltuk vagy anyagi értékük.¹³

Ugyanakkor érdemes arra is felfigyelni, hogy azok a tárgyak „amelyek nem fizikai mivoltukban, hanem hiányként, emlékként” vannak jelen a migránsok mindennapjaiban,¹⁴ illetve életútjában könnyen etnici-zálódhatnak

¹³ Árendás Zsuzsa és Szeljak György: Múzeum, bevándorlók, tárgyak. Bevezető gondolatok a tanulmányokhoz. In. *Vándorló tárgyak. Bevándorlók tárgykultúrája Magyarországon*. Szerk. Uők. Bp., 2014. 13.

¹⁴ Árendás és Szeljak: 2014. 13.

is olyan esetekben, amikor a „megszokott dolgok nélkülözése egy másik helyen felhívja a figyelmet azok hangsúlyos, sajátosan otthoni voltára,”¹⁵ mint például a japán lakásokba épített ultramodern fürdőszobák vagy az édesanya teáskészletének hiánya.

A migránsvilágok „anyagi fordulat” utáni kutatásának egyik izgalmas területe az a szakantropológia, amit a nemzetközi tudományosságban az *anthropology of the senses*, vagy *anthropology of the sensous*, illetve *sensual anthropology* (továbbá a vitatott *sensory anthropology*) névvel illetnek. A hazánkban eddig kevésbé ismert tudásterületnek többféle magyar fordítása létezik. Az első változatot a neves folklorista, Voigt Vilmos vezette be 2009-ben, amikor az emberi érzékelés módjaival, vagyis a látással, tapintással és bőrérzékeléssel, szaglással, hallással és ízleléssel foglalkozó szakantropológiát az érzékek antropológiájának, máshol az érzékelés-antropológiának nevezte.¹⁶ Ugyanerre a szakterületre öt évvel később Bata Tímea (2014) egy könyvismertetésében az észleleti antropológia elnevezést használta.¹⁷

Ez a nemzetközi szintéren az 1980–90-es években létrejött tudásterület – vagyis az érzékelés-antropológia – a diszciplína egészéhez hasonló módszertani és ismeretelméleti kérdésekkel küzd, például a kulturális reprezentáció problémájával. Pontosabban azzal, vajon az antropológus rendelkezhet-e olyan pozícióval, amelyből képes bemutatni az érzékekre, illetve az érzékelésre vonatkozó kulturális sajátosságokat, vagy ez a helyiek sajátja. 2014-ben ért véget az a Néprajzi Múzeum vezette OTKA-kutatás, amely a múzeum-bevándorló-tárgy fogalmak összefüggésére építve tűzte célul budapesti bevándorlók tárgykultúrájának vizsgálatát. Ennek keretében *Földessy Edina* a látás, belelátás és láttatás kérdését, valamint a bőr-érintés és tapintás érzékelési módját kutatta a fővárosi közel-keleti és egyiptomi migránsvilágokban. Mindkét érzékelési mód olyan időn és téren átívelő ágensnek tekinthető, amellyel a bevándorlók kötődéseket ala-

¹⁵ Wilhelm Gábor: Kelet- és délkelet-ázsiai migránsok tárgyi kultúrája Budapesten. In: *Vándorló tárgyak. Bevándorlók tárgykultúrája Magyarországon*. Szerk. Árendás Zsuzsa és Szeljak György. Bp., 2014. 163–164.

¹⁶ Voigt Vilmos: Az érzékek antropológiája. In: *Érzékek és vallás*. Szerk. Barna Gábor. Szeged, 2009. 13–19.

¹⁷ Bata Tímea: Veszélyes vizeken. Patrick Lavolette: Extreme Landscapes of Leisure. Not a Hap-Hazardous Sport. Farnham: Ashgate. 2011. 205 p. = *Tabula*, 15(1), 2014. 1. szám http://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.151a.php?bm=1&as=389&kr=A_10_%3D%222014%2015%281%29%22

kítanak ki közel-keleti és egyiptomi otthonaikkal és az ott élő, vagy ott élt családtagokkal, rokonokkal.

A belelátás kérdésének komplexitását jól szemléltető példa S. A. esete, aki egy magyar környezetet ábrázoló zsánerképben és annak hangulatában (kőkerítéses fakapu, növényzettel és a háttérben egy házzal) véli felfedezni az egyiptomi tartalmat: a régi polgári életet jelképező villákat és a néhány emeletes épületeket Alexandria úri negyedében.¹⁸ A tapintás esetében nagyon érdekes annak az egyiptomi férfinak a története, aki politikai okokból hagyta el hazáját és az 1950-es években érkezett Magyarországra. Ez az ember élete végéig hazájában vásároltatta ugyanazokat a fajta, feltehetően a gyermekkorának börtapasztalatában az otthont és a soha viszont nem látott észak-afrikai világot idéző pizsamákat, rendkívüli módon ragaszkodva az egyiptomi anyaghoz és fazonhoz.¹⁹ A szerzőnek eddig megjelent két tanulmánya határozott és jól kimunkált állásfoglalás mellett, hogy a mindennapok elemző leírásával párhuzamosan a kutató képes értelmezni a szociokulturális gyakorlatokba ágyazott észlelést és érzékelést is.

Az infokommunikációs technológia extenzív használata különösen jellemző a többféle és többirányú transznacionális (gazdasági-pénzügyi, nemzeti, társadalmi, rokoni-baráti, stb.) kötődést fenntartó migránsvilágokban és a migrációs folyamatokban. Ennek kutatása azonban jelenleg még nemzetközi szinten is meglehetősen kezdeti stádiumában van, miközben tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a kortárs migránsvilágok természetüknél fogva egyesítik az online és offline valóságokat. Ez a sajátosság egyébként hazánkban is jól megfigyelhető volt 2015-ben a menekültválság idején, elég csupán azt említeni, hogy szeptember elején a Magyar Telekom a kommunikációt és az információszerzést megkönnyítendő a menekültek tranzitzoneiban ingyenes wifiszolgáltatás kiépítését jelentette be.²⁰

A migránsvilágok „valós” társadalmi terének keretei közül „kilépve” tehát érdemes együtt értelmezni az online (közösségi média, fájlmegosztó oldalak, bevándorlók online közösségei, stb.) és offline színtereket, például

¹⁸ Földessy Edina: Az otthon látképe. Látás, belelátás és láttatás egyiptomi és közel-keleti bevándorlók tárgykultúrájában. In: *Vándorló tárgyak. Bevándorlók tárgykultúrája Magyarországon*. Szerk. Árendás Zsuzsa és Szeljak György. Bp., 2014. 243.

¹⁹ Földessy, 2014. 264.

²⁰ Lásd a vitákat generáló Facebook bejegyzést: <https://www.facebook.com/TelekomHU/posts/10153615881327996>

elemezni a bevándorló közösségek saját online megjelenését is. Amennyiben az egyéni életet bemutató kortárs önreprezentációs gyakorlatokat vesszük szemügyre, akkor nagyon gyorsan szembesülünk az olyan internetes fájlmegosztó és közösségi oldalak alapvető szerepével is, mint például a Facebook. Kérdés, hogy a Facebook – kiegészítve a Facebook-profilokat működtető személlyel készített strukturált interjúval – vajon értelmezhető-e és milyen feltételek mellett a migráns élettörténetek egyik forrásaként.²¹

A továbbiakban a második pontként említett jótékonykodás jelenségéhez kapcsolódóan vázolok néhány tudományos igényű felvetést és észrevételt.

JÓTÉKONYKODÁS – SEGÉLYEZÉS IPAR – FEJLESZTÉS

Feltehetően mindenki számára ismert, hogy a 2015-ös ún. menekültválság idején jól láthatóan megugrott a jótékony cselekedetek és a jótékonykodást gyakorlók száma – pontosan a segítségnyújtásnak ez a fokozott jelenléte a tapasztalati valóságban és a virtuális világban az, ami ennek a jelenségnek a tudományos vizsgálatára ösztönöz.

A jótékonykodás, a jótékony cselekvés társadalmi konstrukció, ami a szociokulturális kontextusnak, a résztvevők elképzelésének és cselekvésének összefüggésrendszerében jön létre.²² A kulturális antropológiában a jótékonykodás tárgyalása elsősorban az 1970–80-as években kialakult fejlesztésantropológiában (*development anthropology*) tárgyalt segélyezés iparhoz (*aid industry*) kapcsolódik.²³ A fejlesztés az antropológiai tudás alkalmazásának egyik szakterülete, legyen szó a mezőgazdasági termelés

²¹ Szász István Szilárd: A Facebook-idővonal mint élettörténet? In. *Emlék, emlékezet, életút*. Szerk. Deáky Zita és Smid Bernadett. Bp., 2014. 299–308.

²² Zakariás Ildikó: A jótékonykodás nemzetiesítése iskolai programokban. In. *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Szerk. Feischmidt Margit, Glózer Rita, Ilyés Zoltán, Kasznár Veronika Katalin és Zakariás Ildikó. Bp., 2014. 341.

²³ A szakterület első amerikai intézménye az 1976-ban alapított Fejlesztés Antropológiai Intézet (*Institute for Development Anthropology*) volt, ami mellett Európaszerte hasonló szervezetek jöttek létre, például Nagy-Britanniában, Franciaországban vagy Dániában. Little, Peter D.: *Anthropology and Development*. In. *Applied Anthropology. Domains of Application*. Szerk. Kedia, Satish és Willigen, John van. Westport–Connecticut–London, 2005. 34.

hatékonyágának növeléséről vagy közösségfejlesztésről. A szakemberek a 20. század utolsó harmadában kezdték tudatosan és kritikusan tanulmányozni a fejlesztés következményét, tudatosították annak lokális előnyét és hátrányát, vizsgálat tárgyává tették (fejlődés)elmélet és gyakorlat összefüggését a fejlesztésben, és alkalmazni kezdték az antropológiai tudást, illetve szemléletmódot a problémamegoldásban.²⁴

A segélyezés ipar kezdete a második világháború végéhez köthető, amikor létrejöttek az olyan nagy nemzetközi szervezetek, mint az IMF (*International Monetary Fund – Nemzetközi Valutaalap*) vagy a Világbank (eredetileg *International Bank for Reconstruction and Development*). Kezdetben a támogatás jelentős része a háborús pusztításoknak áldozatul esett európai területekre érkezett. Az 1960-as évek végére, miután a korábban francia és brit gyarmati országok nagy része kivívta függetlenségét, rendkívüli mértékben elterjedt a segélyezés, sőt, egyre inkább láthatóvá vált az is, hogy ez szorosan összefügg a politikai és gazdasági haszonszerzéssel. Ennek következtében a fejlesztés területén hamarosan kialakult az a nézet, miszerint a segélyezés a neo-imperializmus egy formája.²⁵ Ám akárhogy tekintünk is a segélyezés kérdésre, az napjainkban is egy létező gyakorlat és feltehetően még hosszú ideig működni fog, ezért célszerű a segélyezés, mint imperializmus gondolkör meghaladására törekedni – vallja Katy Gardner és David Lewis. A szerzőpáros javaslata szerint érdemes inkább azt feltérképezni, hogy a kulturális antropológiai szemléletmód és tudás miként hasznosítható a fejlesztés során a különböző folyamatok, vakfoltok, hatalmi viszonyok, előfeltevések, stb. tudatosítására (reflexivitás), mindezek kritikai szemrevételezéséhez és hatékonyabbá tételéhez, továbbá az antropológia milyen alternatívákat tud nyújtani a fejlesztés jelenlegi gyakorlatának.²⁶ Ezen a ponton joggal vetődik fel a kérdés: miszerint hogyan kapcsolódik mindez a jótékonykodás kérdéséhez, különösen a 2015-ös ún. menekültválság idején megfigyelhető jelenségekhez?

²⁴ Természetes, hogy az alkalmazott, illetve a fejlesztés-fejlődés kérdésével foglalkozó szakantropológia történetében is változtak a bevett elméletek és kulcsfogalmak, ahogy az alkalmazási gyakorlatok és a kutatómódszertan is. Ennek kifejtésére azonban jelenkeretekben nem vállalkozom.

²⁵ Gardner és Lewis, 1996. 8–10.

²⁶ Gardner és Lewis, 1996. 11.

A kettő közötti összefüggés abban keresendő, hogy jelen esetben is célszerű lehet a menekültekért végzett jótékonykodás ilyen vagy olyan formában étikus tudományos kategóriákba és értékrendszerekbe sorolása mellett, illetve részben helyett, a lezajlott folyamatok kritikus, árnyalt és reflexív szemrevételezése, azok megértése és a résztvevők szemszögéből történő értelmezése (émikus gyakorlat). Mindez egyúttal gyakorlati és elméleti javaslatokkal szolgálhat a következő „vándorlási hullám” humánus, hatékony és érintett központú „kezeléséhez” és a letelepülők beilleszkedéséhez is (ez már átvezet az alkalmazott antropológia kérdéséhez).

A menekültválság idején a jótékonykodást gyakorlók tevékenysége három csoportba volt sorolható:

1. adomány: természetbeni vagy pénzzuttatás;
2. a különböző helyszíneken végeztek önkéntes munka és
3. az úton lévők elszállásolása, vagyis, saját otthonukban vagy egyéb ingatlanokban egy-két éjszakára szállást biztosítottak egy-egy család számára.

Ugyanakkor a társadalmi gyakorlat mellett markánsan tematizálódott a jótékonykodás jelensége az új médiában, vagyis az interneten elérhető különböző tartalmakban, amelyek olyan weboldalakon találhatóak, mint pl. az online újságok, blogok, wikik, fotó- és videómegosztók és közösségi oldalak. Különösen a Facebook töltött be jelentős szerepet a jótékony célú segítség megszervezésében. Viszonylag egyetértés mutatkozik abban is, hogy elsősorban a migránsokkal foglalkozó új civil szervezetek (pl. a nyáron alakult Migration Aid vagy a több mint két évtizede működő Menedék Egyesület) és a hozzájuk kapcsolódó önkéntesek voltak jelen a különböző gócpontokon (legalábbis a virtuális világban – Facebookon – és a köztereken is ők voltak jobban láthatók), mint például a vasútállomások és a környékén található egyéb közterületek, míg a hagyományos segélyszervezetek – mint pl. a Vöröskereszt – itt kevésbé jelentek meg.²⁷

²⁷ A civil szervezetek és az állampolgárok segítő tevékenységének vizsgálatát végezte Bernát Anikó és Simonovits Bori, a TÁRKI munkatársai, akik *A civil segítség evolúciója a magyarországi menekültválság idején – első benyomások* címmel tartottak előadást az MTA TKKI szervezésében megrendezett *Globális migrációs folyamatok és Magyarország – Kihívások és válaszok* című konferencián 2015. november 16–17-én. Többek között például azt is megállapították, hogy Debrecenben a városvezetés és a lakosság jelentős része is elutasító volt a menekültekkel szemben mind a retorika, mind a cselekvés szintjén – kivéve az önkéntes segítőköt – és a menekültek táborba kerültek. A Simonovits Bori vezette kutatás eredményei 2016 márciusában láttak napvilágot.

A továbbiakban eltekintek a jótékonykodás jelenségének behatóbb tárgyalásától és inkább néhány lehetséges összefüggést és kutatási kérdést ismertetek.²⁸ Többek között érdekes lehet a hétköznapi ellenállás, az ellenzékiesség és a jótékonykodás közötti viszony vizsgálata. A James C. Scott nevéhez fűződő szimbolikus ellenállás fogalma mindazokat a kollektív tevékenységeket és társadalmi gyakorlatokat foglalja magában, amelyeket a viszonylagosan hatalomnélküli emberek kortól és földrajzi területtől függetlenül az adott társadalmi rendszer működésével szembeni elégedetlenségük – egyfajta társadalomkritika – kifejezésére, illetve a rendszer szabotálása érdekében használnak.²⁹ Ez egyfajta praktikus és a háttérben érvényesülő érdekérvényesítés, mint például a vadorzás, a dezertálás vagy az adófizetés megtagadása, amelyek láthatóan nem tartoznak a megtervezett, jól kimunkált politikai cselekvés kategóriájába.³⁰ A nyílt politikai konfliktusok és az ellenállás mindennapi formái közötti lényeges különbség „a bölcs taktikában” rejlik.³¹ Témánknál maradván tehát felmerül a kérdés, hogy létezik-e összefüggés és amennyiben igen, milyen típusú a jótékonykodás és az ellenállás hétköznapi gyakorlata között? A 21. század elején a jótékonykodás tekinthető-e és milyen feltételek mellett a szimbolikus ellenállás egyik formájának? A gondolatot továbbszöve érdemes azt is átgondolni, hogy vajon milyen megosztottságot mutat a humanitárius elveken segítséget nyújtók csoportja: az egyéni jótékonykodással megfogalmazódó társadalomkritika általános rendszerellenességet jelent-e vagy eseti alapon működő egyet nem értés a kormánynak a menekültválság idején tett aktuális lépéseivel?

Ezek mellett izgalmas témának bizonyulhat még például *a)* a túlsegélyeztettség kérdése és a segélyek elosztásának ügye összekapcsolódva a ki a rászoruló és miért problémájával; *b)* az amatőr (ezen belül is a képzett

²⁸ Ezek egy része elhangzott az MTA TKKI szervezésében megrendezett *Globális migrációs folyamatok és Magyarország – Kihívások és válaszok* című konferencia 13. szekciójában (*A 2015-ös menekültválság társadalmi percepciói Magyarországon*) 2015. november 17-én, más része saját kiegészítés.

²⁹ Scott, James C.: *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. New Haven, 1990. magyarul lásd Scott, James C.: *Az ellenállás hétköznapi formái*. = *Rep-lik*1996.23–24. 109–130.

³⁰ A hazai neoavantgárd szcena hétköznapi ellenállásként történő értelmezését lásd Havasréti József: *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neo-avantgárdban*. Bp., 2006.

³¹ Scott, 1996.

önkéntes, illetve a válsághelyzetre aktuálisan reagáló önkéntes jelentkezők) és a professzionális segítségnyújtás közötti kapcsolat, illetve konfliktusok ügye; *c*) a segítők stigmatizációja és pozitív kiemelése (diszkurzív megbélyegzés és társadalmi gyakorlat), valamint az erőszak témája (annak közvetlen – fizikai – és közvetett – strukturális, kulturális vagy szimbolikus – formái). A kortárs társadalmat vizsgálva különösen fontos lehet annak megértése, hogy *d*) a „hagyományos” és új média milyen szerepet játszik a vándorló emberek demonizálásában, az ellenségképzet megeremtésében és a fenyegetettség-érzet létrehozásában, valamint hogyan használható fel a média ezeknek a folyamatoknak a megerősítésében, illetve alakításában. Továbbá az is érdekes problémakör, hogy *e*) a személyes kapcsolatok és közvetlen interakciók képesek-e befolyásolni a menekültekről alkotott megértő/pozitív/támogató és kritikus/elutasító/ellenséges attitűdöt és miként teszik³² – legyen szó akár a déli határ mentén elhelyezkedő települések helyi lakosságáról vagy a fővárosban tevékenykedő önkéntesekről.

MENEKÜLTEK, VÁNDORLÓK ÉS AZ ALKALMAZOTT ANTROPOLÓGIA ÜGYE

A jótékonykodás jelenségének rövid tárgyalása után rátérek a jelen írás utolsó részében tárgyalt kérdésre, a társadalomtudományi tudás gyakorlati alkalmazására. A kutatáshoz való jog,³³ mondhatnánk úgy is, hogy a tudás és a kutatás demokratizálása, továbbá a részvételen és együttműködésen alapuló módszerek alkalmazása a kutatói gyakorlatban és az akció szemléletű kutatás napjainkban egyre inkább elterjed a társadalomtudományokban. A társadalmi részvétel fontossága és az érintettek bevonása a tudományos munkába azonban már évek óta megfigyelhető az olyan természettudományok esetében is, amelyek jelentősen építenek a társadalmi tevékenységekre, mint például a természetvédelmi biológia és az ökológia.

Egyetérthetünk Rózsa Erzsébettel (2014), az alkalmazott etikával foglalkozó filozófussal abban, hogy az interdiszciplinaritás kétségtelenül

³² Utóbbi két témakört Feischmidt Margit és kutatótársai, pl. Szerbhorváth György vizsgálták a szerb–magyar határ mindkét oldalán.

³³ Vö. Arjun Appadurai: The Right to Research. = *Globalisation, Societies and Education* 2006. 4:2, 167–177. http://people.ufpr.br/~clarissa/pdfs/Research_AppaduraiA.pdf (2015. december 6.)

gyakorlati tudásunk természetes létmódja a 21. század elején.³⁴ A gondolatot folytatva azt is hozzátehetjük, kétségen felül áll, hogy ugyanakkor a társadalomtudományok egyik nagy kihívása a gyakorlati értékű tudás létrehozása. Nincs ez másként a néprajz és kulturális antropológia tudományok esetében sem.

Az angolszász országokban az alkalmazás kérdése gyakorlatilag visszavezethető a diszciplína kialakulásának kezdetéig, vagyis az 1860–1880-as évekig. A szakemberek a kulturális antropológia hasznosságát már a tudományterület kialakulásakor felismerték, de a 20. század első fele volt az az időszak, amikor a gyakorlatban megvalósított alkalmazási lehetőségek, illetve a konkrét alkalmazások száma megnőtt. Ennek ellenére az antropológiai tudás gyakorlói (*applied* és *practical anthropologists*) egészen az 1970–80-as évekig meglehetősen esetlegesen voltak jelen a társadalompolitikai döntéshozatal folyamatában és a különböző szakpolitikai színtereken, mind az Egyesült Államokban, mind Nagy-Britanniában.

Napjainkban az alkalmazott antropológia olyan kutatáson alapuló, gyakorlati eredménnyel szolgáló, komplex módszertannal rendelkező tudásterületnek tekinthető, amely a lokális kulturális rendszerben nemcsak a változást képes elősegíteni, hanem a stabilitás fenntartását is támogatja.³⁵ A kortárs értelmű alkalmazott antropológia tehát nem kizárólag az átalakulást/átalakítást, hanem a kialakult helyzet megőrzését, vagy újraszervezését is támogatja, annak függvényében, hogy a kutató és a résztvevő helyiek közös tudása alapján melyik szolgálja jobban a helyi társadalom érdekeit, melyik stratégia veszélyezteti legkevésbé a lokális életvilág integritását.³⁶ A „beavatkozás” típusára (változtatás, megőrzés vagy újjászervezés) vonatkozó kérdés eldöntése gyakran problematikus, ezért nagyon gondos eljárást követel meg a kutatótól: egy olyan kommunikációs tér kialakítását, amely – ideális esetben – a helyiek számára lehetőséget biztosít a szabad véleménynyilvánításra, a reflexióra, a vágyak, ötletek, kritika és ellenvetés megfogalmazására.

³⁴ Rózsa Erzsébet: Gyakorlati tudás a filozófiai antropológia, a bioetika és az alkalmazott etika perspektíváiban. = *Tabula* 2014 15 (2). [http://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.152a.php?bm=1&as=405&kr=A_10_=%222014%2015\(2\)%22](http://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.152a.php?bm=1&as=405&kr=A_10_=%222014%2015(2)%22) (2015. március 3.)

³⁵ van Willigen, 2002. 10.

³⁶ Vö. Kotics József: Egy innovatív fejlesztési projekt konfliktuspotenciáljának alkalmazott antropológiai vizsgálata – Csernely esete. = *Anyagmérnöki Tudományok*, 38/1. kötet. 156.

Napjainkban az alkalmazott antropológiai kutatásnak három fő aspektusa látszik körvonalazódni:

1. elkötelezettség és felelősségvállalás a kortárs társadalmi valóságért, ami problémaorientált interdiszciplináris kutatást követel a komplex társadalmi-kulturális problémák hatékony orvoslása érdekében (összefüggésben azzal, hogy jelenleg gyakorlati tudásunk természetes létmódja az interdiszciplinaritás),
2. elmozdulás a részvételi és kollaboratív módszerek alkalmazása felé, és
3. a hangsúlyosabb jelenlét a szakpolitikai irányvonalak és tartalmuk meghatározásában. A globális folyamatjelenségeknek köszönhetően az antropológia alkalmazásának egy olyan praxisa van kialakulóban, az USA-ban legalábbis mindenképpen, ami egyrészt feloldani látszik a teoretikus megfontolások, az elmélet és a gyakorlat közötti különbségtételt, másrészt az antropológia és a rokntudományok szinergiájára épül.³⁷

Az alkalmazott kutatás termékei a gyakorlatban és az elméleti kutatásban is egyaránt hasznosítható ismeretek. Ezek közül az első az *empirikus adat*, a helyszínen tudományos módszerekkel gyűjtött információ, ami egyaránt jól felhasználható mind az akadémiai elméletalkotásban, mind az alkalmazott projektekben. A következő a *szakpolitikai javaslat*, vagyis egy következetes cselekvési terv egy adott szociokulturális probléma megoldására – az antropológusok jelenleg még a nemzetközi gyakorlatban is meglehetősen csekély mértékben tudják érdemben befolyásolni a szakpolitika megfogalmazását, a legtöbb esetben kutatóként adatokat szolgáltatnak, vagy elemzőként kutatási adatok kiértékelésével foglalkoznak. A harmadik a *közvetlen beavatkozás*, azaz az antropológusok végezte különböző akciók és beavatkozások a lokális társadalomban problémaként értelmezett kortárs kihívások adekvát megválaszolása érdekében, nem törvényi vagy állami, hanem mikroszinten.³⁸

Az antropológiai tudás alkalmazásának egyik szakterülete az egészségügy, vagyis az orvosi antropológia, ami tipikus példája annak, hogy az antropológiai tudás hatékony és hosszútávon érvényes alkalmazása nem nélkülözheti az interdiszciplináris kereteket. Az orvosi antropológia fo-

³⁷ Marietta L. Baba és Carole E. Hill: What's in the Name 'Applied Anthropology'? An Encounter with Global Practice. In: *The Globalization of Anthropology*. Szerk. Carole E. Hill és Marietta L. Baba. Washington, DC., (NAPA Bulletin 25.) 2006.196–200.

³⁸ van Willigen, 2002: 15. magyarul összefoglalva lásd Kotics, 2013: 156.

galma, a 2009-ben elhunyt neves dél-afrikai származású professzor, Cecil G. Helman szavaival élve, a következő: „Az orvosi antropológia arról szól, hogy az emberek a különböző kultúrákban és társadalmi csoportokban mivel magyarázzák a betegségeket, és mivel támasztják alá azokat a kezelési módokat, amelyekben hisznek, továbbá hogy kihez fordulnak betegség esetén. Az ilyen hiedelmeknek és gyakorlatoknak az emberi szervezet biológiai, lélektani változásai, illetve a közösségi viselkedés módosulásaival való összefüggését is tanulmányozza – mind egészség, mind betegség esetén”.³⁹ „Az orvosi antropológia az emberi fájdalom, illetve szenvedés tanulmányozása, mindazoknak a lépéseknek, amelyeket az emberek annak érdekében tesznek, hogy megmagyarázzák a fájdalmat, illetve szenvedést és megszabaduljanak tőle.”⁴⁰ Látható tehát, hogy az orvosi antropológia szorosan kapcsolódik a bevándorlók, menekültek egészségügyi ellátásának kérdéséhez.

Nem kell nagyon messzire menni ezen a területen olyan hazai példákért, amelyek azt bizonyítják, hogy a vándorló ember szociokulturális hátterének ismerete nélkül bizony váratlan és elsöre talán értelmezhetetlen nehézségekkel, esetenként konfliktusokkal nézhet szembe az orvosi ellátást nyújtó személy. A legkézenfekvőbb példa az, hogy iszlám vallású nők rendszerint nem kérnek férfi orvosi segítséget, esetleg kulturális tabuk tiltják a beszédet egy-egy betegségről, vagy a betegség oka olyan rosszindulatú cselekvés, amit az intézményesült nyugati, európai orvoslásban nem fogadnak el a betegséget okozó tényezőként, mint például a „szemmel verés”. Az orvosi antropológia ráirányítja a figyelmet arra, hogy a betegségekkel kapcsolatos képzetek, az ember szociokulturálisan meghatározott attitűdje az egészséghez és a betegségekhez, illetve azok kezeléséhez, nem érthetők meg a társadalmi-kulturális kontextus ismerete nélkül.⁴¹

A kulturális kompetenciák hiánya mellett még megemlíthetjük a közösen beszélt nyelv hiánya okozta nehézségeket, illetve annak a lehetőségnek a hiányát, hogy a migráns saját anyanyelvén fejezhesse ki egészségügyi problémáját. Számos olyan tényező van tehát, ami rendkívül kiszolgáltatottá és sérülékennyé teszi a bevándorlók és különösen a menekültek

³⁹ Cecil G. Helman: *Kultúra, egészség és betegség*. Bp., 2003.

⁴⁰ Cecil G. Helman: *Culture, Health and Illness*. (5th edition) London, 2007.

⁴¹ Vö. Kisdi Barbara: *A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei. Egyetemi jegyzet*. Bp., 2012. 214. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/kisdi_barbara-kulturalis_antropologia.pdf (2016. január 3.)

csoportját a beteg szociokulturális hátterét figyelmen kívül hagyó egészségügyi ellátó rendszerben. Az orvosi antropológia, illetve az antropológiai tudás és megismerésmód különböző szakterületekhez (az egészségügy és a fejlesztés mellett, például az oktatáshoz, az üzleti élethez, iparhoz, a társadalompolitikához, a mezőgazdasághoz) kapcsolódó alkalmazási gyakorlata pontosan ezeket a problémákat és konfliktusokat igyekszik tudományos eszközökkel feltárni és arra a gyakorlatban, akár rendszerszinten is, megoldási lehetőségeket nyújtani – fentebb láthattuk, hogy akár szakpolitikai javaslatok formájában is.

BEFEJEZÉS

Tanulmányomban a kortárs migrációs folyamatok társadalomtudományi kutatásában három témakört emeltem ki: a kortárs migránsvilágok természetét, a jótékonykodást és a gyakorlati alkalmazás kérdését. Ezek egyrészt jól láthatóan körvonalazódnak a hazai és nemzetközi tudományosságban, másrészt, összhangban a konferencia céljával, hozzájárulhatnak a jelen helyzet, vagyis a menekültválság hazai jelenségének megértéséhez, a kialakult konfliktusok értelmezéséhez, továbbá azok gyakorlati megoldásához és egy hosszú távon jól működő integrációs stratégia kialakításához.